

В.С. Прокопчук,

м. Кам'янець – Подільський

**Архієпископ Іоанникій – перший архієрей заснованої 12 квітня 1795 року
Брацлавської і Подільської православної єпархії**

У статті простежується життя і діяльність першого архієрея новоствореної православної єпархії на Поділлі Іоанникія Никифоровича – Полонського, формування управлінських структур, приєднання до православ'я уніатських церков, створення системи духовної освіти з метою підготовки кадрів кваліфікованих священнослужителів.

Ключові слова: єпархія, архієпископ Іоанникій, архієрей, приєднання, консисторія, духовне правління, благочинний, духовна семінарія, священники.

12 квітня 2015 року православна громада Поділля буде відзначати 220-річчя відновлення в приєднаному до Російської імперії краї православної єпархії, біля витоків якої стояв волинянин, виходець із м. Полонного, Іоанникій Никифорович – Полонський. Протягом чотирьох років його резиденцією став Свято – Миколаївський монастир у м. Шаргороді[3; 4].

Народився він 4 листопада 1742 року в м.Полонному. Навчався в Київській духовній академії, проявив себе здібним студентом, схильним до наукової і викладацької праці. Мав гарні організаторські здібності, що згодом винесло його на вершину церковної ієрархії.

Спочатку викладав у Смоленській духовній семінарії, згодом – у Санкт-Петербурзькому Сухопутному кадетському корпусі. 1779 року тамбовський архієрей єпископ Феодосій запросив його облаштувати в місті духовну семінарію, яку й очолив.

Прийнявши постриг і отримавши звання архімандрита, Іоанникій управляв монастирями в Чернігові, Нижньому Новгороді. Особливо плідним був московський період життя, де він очолював Московський Донський монастир, набував досвіду під рукою московського архієрея митрополита Платона в ролі члена Московської Синодальної контори [6, с. 192].

Виходець з Волині він добре знав становище православних на Правобережній Україні, яка протягом 1434 – 1793 рр. перебувала в складі Речі Посполитої. З плином часу населення і Волині, і Поділля

підеконімічним тиском польських панів та ідеологічним – з боку римо – католицької та греко – католицької церков перейшло в унію або приєдналося до католиків. Тому Катерина II після інкорпорації цих територій до Росії своїм указом від 13 квітня 1793 року утворила Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії та Кам'янець-Подільську область, а також православну єпархію на чолі з єпископом Віктором. У травні наступного року він видав окружну грамоту, якою закликав населення «прибегнуть в объятія Церкви – матери» [6, с. 179].

Процес приєднання віруючих до православної церкви був не простим. Опір чинили і поміщики, і священнослужителі. Із 1607 приєднаних до православ'я церков 570 священників залишилися в унії [6, с. 178]. Катерина II, прийнявши до уваги, що тільки в одній Брацлавській єпархії знаходилося 1442 церкви, для кращого управління духовними справами своїм указом від 12 квітня 1795 року заснувала на Поділлі самостійну православну єпархію. Указ гласив: «При сем расширенииправославия, и потому умноженияблагочестивыхцерквей, для лучшегоуправленияделдуховных, признали мы за нужноеучредить в первоевремя одного местногоархиерея с полнымсодержаниемпротиввторокласныхепархийподназваниемБрацлавского и Подольского» [6, с.181].

Місцем перебування владики визначався Кам'янець – Подільський. Передбачалося перетворення низки базиліанських та ієзуїтських монастирів у православні, створення низки управлінських інституцій, організація підготовки кадрів священнослужителів, завершити навернення місцевого українського населення до православ'я. Ці завдання і лягли на плечі п'ятдесятирічного Іоанникія.

Його посвячення в єпископи вже наступного після виходу царського указу дня здійснив московський митрополит Платон. У Москві єпископ Іоанникій очікував розпорядження Св. Синоду про виїзд в єпархію і відбув на Поділля аж 18 липня, отримавши необхідні інструкції [7, с. 203].

Оскільки архієрейська резиденція у закритому францисканському монастирі в Кам'янці-Подільському ще не була підготовлена, він поселився в Шаргородському єзуїтському базиліанському Свято-Миколаївському монастирі, звідки протягом 4 років управляв єпархією.

Необхідно було структурувати єпархію, аби забезпечити її керованість. 7 грудня 1795 року почала діяти консисторія – установа з церковно-адміністративними й судовими функціями, яка безпосередньо підлягала єпархіальному архієреєві. Спочатку складалася вона із двох столів (відділів), згодом – чотирьох. Секретарем консисторії став Іван Охотин, канцелярист нижньогородської консисторії, якого єпископ Іоанникій добре знав і привіз із собою, першими членами – шаргородський архімандрит Єфрем і протоієрей Кирило Молявка – Тарасевич. Були призначені столоначальники, стряпчий і протоколіст. Здебільшого це були вихідці із священницьких сімей, які мали відповідну освіту, готувалися до отримання сану священника, співали в архієрейському хорі. Важливими критеріями відбору в консисторію були здібності, хороший почерк і високі моральні якості. За успіхи канцелярські чиновники заохочувались, висувались на посади столоначальників консисторії або письменників (діловодів) у духовні правління. За порушення правил, п'янство, корупційні діяння передбачалося покарання: за видачу фальшивої довідки неповнолітні писарі отримували 15 – 20 ударів прутами в канцелярії у присутності секретаря і столоначальників, столоначальники піддавалися арешту і сидінню в холодній до вечора, секретар позбавлявся права день – два носити шпагу. Такий порядок існував в усіх консисторіях Російської православної церкви і забезпечував їх ритмічну роботу [7, с. 214 - 215].

Вже 10 грудня, на третій день діяльності, консисторія отримала доручення єпископа Іоанникія відкрити в усіх містах духовні правління. Керуючим протопопіями були надіслані розпорядження провести вибори членів правління. 25 травня 1796 року благочинний Ушицького повіту Никифір Ісаєвич вже доповів консисторії про обрання до правління

священиків м. Ушиці Григорія Яцимирського і с. Бодачівки Стефана Смуковського, просив дозволу відкрити правління не в повітовій Ушиці, а в містечку Миньківці, де було відповідне приміщення [8, с. 323]. 1796 року духовні правління – органи управління і суду – діяли в містах Брацлаві, Бершаді, Вербовці, Гайсині, Грудці, Зінькові, Кам'янці – Подільському, Летичеві, Літині, Проскурові, Ушиці, Хмільнику, Ямполі. Кам'янецьке правління розповсюджувало свої дії на 156 церков, Ушицькена 140, Летичівське – 129, Проскурівське – 130, Брацлавське – 112 [8, с. 331]. Функціонували вони до 20 січня 1860 року, закриття їх у відповідності з указом Святійшого Синоду.

Згодом консисторія розіслала духовним правлінням розпорядження про обрання десятоначальників (благочинних) і створення для оперативного управління благочинницьких округів у складі 15 – 16 церков. У 1796 – 1797 рр. Кам'янецький повіт складався із 6 округів (десятоначальств) – 94 парафій, Ушицький – 6 округів (91 парафія) [9, с. 422-424]. Обрані благочинні, депутати і священики по графіку приїжджали до консисторії, знайомились з Інструкцією і давали розписку про добровільне виконання покладених на них обов'язків. Благочинницька інструкція чітко регламентувала обов'язки сторін. Наприклад, стаття 49 вимагала «внушать священно – и церковно – служителям, чтобы они заботились о воспитании детей своих и начинали обучать их грамоте с семилетнего возраста», стаття 56 – «безчинства, роздоры, драки, обманы, пьянство между прихожанами благочинный обязан наедине и в церкви обличать, увещевать и исправлять под угрозой суда Божьего» [9, с. 430]. Створені в такий спосіб духовні правління і благочинницькі округи, по-перше, поклали край безконтрольним діям керуючих протопопіями, по-друге, маючи чіткі повноваження, забезпечили взаємодію сторін, а отже керованість єпархією, яка налічувала понад тисячу церков.

Не зважаючи на значні успіхи в поверненні подолян у православ'я, все ж частина церков, і – найскладніша, залишалася в унії. Єпископу Іоанникію

випало вжити різних засобів для ліквідації залишків унії у Брацлавській і Подільській єпархії. Як правило, прихожани подавали архієрею прохання, що починалися стандартно: «Мы, приходские люди ... уезда села ..., некоторые из нас и отцов наших, будучи издревле православного благочестия исповедания, хотя всегда намеревали того же обряда держаться, но под властью поляков находясь, истязаниями и гонениями панов, принуждением униатской власти, внушениями священников – униатов убеждены были против воли совратиться на унию с латинами. Ныне, удостоившись дожидаться вожделенного времени, когда послову Монархини и пастырской грамоты открылась свобода каждому возвращаться безбоязненно на свой праотеческий православный обряд всеохотнейше к православно-восточной грекороссийской церкви...» [10, с. 509]. Резолюція архієрея була позитивною, призначався священник на парафію і починалося нове церковне життя.

Однак не скрізь було так просто. Наприклад, у селі Жванчик Ушицького повіту опір цивільній і єпархіальній владі вчинив поміщик – польський магнат підкоморій Липинський. Приїзд керуючого проскурівською та ушицькою протопопіями протоієрея Дмитра Кривицького з майором Фридеріцем у жовтні 1794 року завершився невдачею. Після зачитання царського маніфесту та архієрейської грамоти 17 із 70 учасників зібрання підписалися під зверненням до єпископа Віктора. Але прийшов управитель Кучинський, пригрозив селянам, і вони почали відмовлятися від підписів. Переговори з поміщиком, який побудував діючу церкву і не давав згоди на її приєднання до православної єпархії, успіху не мали. У справу втрутився подільський губернатор Вердеревський, підтримав поміщика, призупинивши освячення церкви православними ієреями [12, с. 703 – 706]. У такому замороженому стані застав ситуацію єпископ Іоаннікій. До вирішення питання він підключив генерал – губернатора Тутолміна. Згодом, у жовтні 1796 року, була закладена у Жванчику нова церква для православних парафіян, у серпні 1797 року будівництво завершено, а 28

жовтня церква на честь успіння Божої Матері освячена[12, с. 713 – 714]. Процес приєднання жванчан до православ'я зайняв 4 роки. Не легко вирішувались ці питання в губернському Кам'янці – Подільському. Більше 10 років тривала тяганина з базиліанами Свято Троїцького монастиря, яким 1805 року суд повернув монастирськепримыщення[11, с. 555 – 558].

Однак вже 14 січня 1796 року єпископ Іоаннікій доповів Святійшому Синоду, що «... за допомогою Божою по Брацлавской губернии церквивсе числом 1090 истекшего 1795 года декабря в последних числах к православию присоединением окончены» [2, с. 216].

Одночасно у велику проблему виросло кадрове питання. Чимало уніатських священиків не приєдналися до православ'я разом зі своєю паствою, значна частина духовенства не мала відповідної освіти – закінчила базиліанську школу чи підготовчий курс в якому – небудь православному монастирі. Де хто мав фальшиві грамоти молдавською мовою. Все це спонукало архієрея перевірити, чи можуть священики здійснювати службу за православним обрядом. Виявилось, що в багатьох не було ніяких документів, і вони були позбавлені священства. Тим, хто забезпечував хоча б елементарні вимоги, видавались так звані «усыновительные грамоты» – допуск до служби [1, с. 13 – 14].

У той же час владика Іоаннікій все більше переконувався, що без організації системи духовної освіти і забезпечити єпархію підготовленими до пастирської праці кадрами не можливо.

На його звернення і подання Св. Синоду 18 грудня 1797 року був виданий указ імператора Павла I, яким на утримання духовної семінарії в Брацлавській єпархії було виділено 3000 руб.[5, с. 34 – 35]. За розпорядження єпископа Іоаннікія при Шаргородському Свято-Миколаївському монастирі було відкрито 2 семінарських класи – інформаторський і нижчий граматичний. Він зобов'язав єпархіальне духовенство «детей от 10-ти до 15-ти лет, которые обучались российской грамоте и писать, также и в познании латинского языка несколько упражнялись, представить в

Шаргородские училища непременно, опасаясь за непредоставление на назначенный срок своих детей неминуемого по указам взыскания» [5, с. 35]. На початок занять 130 дітей священно – і – церковнослужителів прибули до Шаргорода. Їх прийняли ректор архіандрит Гавриїл і вчителі Олексій Жильцов і Василь Голосов – обидва вихованці Сєвської семінарії, викликані владикою з Росії. Наступного року були відкриті класи середній і вищий граматичні, 1800 року – класи поезії і риторики, введено викладання історії, географії, польської, німецької і грецької мов, образотворчого мистецтва, 1802 року – клас філософії і викладання французької мови, а 1804 року – богословський клас. Вихованці нижчих і середніх класів називалися учнями, богословського і філософського – студентами. 1799 року семінарія мала 286 вихованців, 1800 – 475, 1801 – 542, 1802 – 625 і 1803-го – 647 [5, с. 38]. Так постала Подільська духовна семінарія в Шаргороді, яку нерідко й називали Шаргородською. 1805 року, напередодні переведення семінарії до Кам'янця – Подільського, де з 1799 року жив владика Іоанникій, вихованців стало 700 [5, с. 39]. У Шаргороді залишилося на певний час нижче відділення семінарії, 1817 року реорганізовано в духовне училище [1, с. 12].

1814 року преосвященний Іоанникій на своїй архієрейській дачі і на свої ж кошти відкрив Приворотське духовне училище із двох класів для навчання і виховання виключно дітей – сиріт. Так почалося формування на Поділлі системи православної духовної освіти, біля витоків якої стояв перший подільський архієрей єпископ Іоанникій. Мабуть, це дало підставу історикам православної церкви на Поділлі назвати його «першим просвітителем Поділля» [1, с. 11].

З усіх архієреїв XVIII – XIX століть преосвященний Іоанникій найдовше очолював єпархію – з 1795 по 1819 рік, майже чверть століття. Був вимогливим до себе і підлеглих, водночас – доброзичливим і турботливим, особливо до вдів і сиріт. 1801 року став архієпископом. 1804 року відзначений орденом Св. Анни I ст. Помер 7 лютого 1819 року, на 78 році життя, і був похований в Іоанно-Предтеченському кафедральному соборі. На

мідній позолоченій табличці в стіні собору над гробом був зроблений напис: «Тут в Бозі спочиває 1-й Подільський і Брацлавський православний архієпископ Іоанникій Полонський. Народився 1742 року, навчався в Києві, навчав юнацтво в Смоленську, Петербурзі і Тамбові, де на посаді ректора благовстановив новозасновану семінарію і довів до богословського курсу; став архімандритом 1789 р. і був настоятелем епархії Володим[ирської]: в Царкостянтинівському; Тамб[овської]: у Нижнеломовську; Чернігів[ській]: у Троїцькому; Нижегород[ській]: у Нижегородськiм першокласнiм; Москов[ській]: у Московському Донському монастирях і членом Синод[альної]: контори; 1795 р. став Поді[льським]: Брац[лавським]єписк[опом]: 1801 архієп[ископом]: 1804 кавалер[ом] Св. Анни 1 класу. 1819 року лютого 7 дня закінчив ці ревностні на благо пастви корисні Вітчизні і церкві дніжиття. Достопам'ятний ревнивістю до перетворень у православ'ї Подільської епархії, опікою сиріт і вдів, відкриттям семінарії і цього собору і благоустроєм інших храмів Божих»[4, с. 150].

1892 року заснований у Кам'янці-Подільському, в Архіпастирському домі, Єпархіальній бібліотеці було дано назву «Іоанниківської», оскільки відкриття відбулося в день пам'яті першого подільського архієрея.

Джерела і література.

1. Архиепископ Иоанникий (Никифорович – Полонский) (1795 – 1819 гг.) // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под.ред. Н.Яворовского и свящ. Е. Сецинского. – Каменец – Подольский: Типогр. Подол.губ. правл., 1897. – Вип. 8. – С. 7 – 18.
2. Подолия: ист. описание / издано П.Н. Батюшковым. – СПб: Тов-во «Общественная польза». – IX, 264, 98 с.: ил.
3. Ровінський В. Православіє на Подолії: іст. нариси / протоієрей Володимир Ровінський, Олексій Миханчук. – Кам'янець – Подільський: Вид-во «Дзвін», 1995. – 176 с.: іл.

4. Сецинский Е. Город Каменец – Подольский: ист. описание. – К.: Типогр. С.В. Кульженко, 1895. – X., 248 с.: ил.
5. Столетний юбилей Подольской духовной семинарии. 1798 – 1898 гг. – Каменец – Подольск: Типогр. С.И. Киржацкого, 1899. – 156 с.: 2 фото.
6. Троицкий П.Н. Учреждение в Подолии православной епархии под названием Брацлавской и Подольской и назначение первым епископом преосвященного Иоанникия 1795 г. // Подольские епархиальные ведомости, отд. второй неоффиц. – 1873. – 1 марта (№5). – С. 175 – 193.
7. Его. Пребывание преосвященного Иоанникия в Москве и выезд оттуда. Прибытие в Шаргород. Учреждение консистории в епархии Брацлавской и Подольской в 1795 году // ПЕВ, отд. второй неоффиц. – 1873. – 15 марта (№ 6). – С. 202 – 215.
8. Его. Учреждение духовных правлений в Брацлавской епархии. Выбор духовенством членов для присутствия в правлениях и утверждение их в сих должностях. Приобретение домов для правлений. Средства к содержанию их (1796 – 97) // ПЕВ, отд. второй неоффиц. – 1873. – 1 мая (№ 9). – С. 313 – 336.
9. Его. Избрание духовенством в Брацлавской епархии десятонаачальников, или благочинных, депутатов и духовников, утверждение их в должностях. Расписание благочиннических округов. Благочинническая инструкция (1796 – 1797 годы) // ПЕВ, отд. второй неоффиц. – 1873. – 15 июня (№ 12). – С. 402 – 431.
- 10.Его. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии. – 1873. – 15 июля (№ 14). – С. 507 – 516.
- 11.Его. Меры, принятые преосвященным Иоанникием к уничтожению остатков унии в Брацлавской епархии (1795 – 1796 гг.) // ПЕВ, отд. второй неоффиц. – 1873. – 15 авг. (№ 16). – С. 554 – 571.

12.Его. Присоединение к православию остальных униатских церквей в уездах Брацлавской епархии в 1795 – 96 годах // ПЕВ, отд. второй неофиц. – 1873. – 1 ноября (№ 21). – С. 703 – 714.